

DŽAMIJA I ČESMA NA KLISU

Vrlo mali broj spomenika turske arhitekture sačuvao se do danas u Dalmaciji. Koliko je meni poznato, imamo još džamiju s minaretom u Drnišu, džamiju (bez minareta) i česmu na Klisu te ostatke velikog hana u Vrani. O spomenicima turske arhitekture u Dalmaciji, gde ih je u prijašnje vreme bilo mnogo više, pisano je malo, a ito što je pisano nepotpuno je: malo je obrađivana njihova arhitektura, a nisu uopšte donošeni arhitektonski snimci, važan materijal, bez kojeg se arhitektonski objekt ne može tačno ni kako treba razumeti.

Razni su uzroci propadanja turskih spomenika u Dalmaciji: u prvome redu »zub vremena« (ostavljeni, svakako, da sami od sebe propadaju), a ponajviše netrpeljivost prema osvajačima Turcima, zbog čega se želilo da se tragovi sećanja na njih što pre i što više odstrane. Ipak i ono što se danas sačuvalo jasno ukazuje na stepen turske kulture i civilizacije, na njihovu moć i veličinu kao i na njihovo bogatstvo. I pored toga što ti sačuvani objekti nisu naročito reprezentativni ni bogati, oni dostojno prezentiraju tursku arhitekturu i pokazuju sva njena i dobra i loša svojstva.

Stari Klis s najglavnijim svojim objektom tvrđavom koja je vekovima dominirala glavnom pristupnicom iz unutrašnjosti Balkana prema srednjem Jadranu ima veliku i sjajnu prošlost. Prvi se put spominje u poznatim izvorima kao naselje još god. 852. U Srednjem veku bio je središte starohrvatske primorske župe i, kasnije sedište moćne hrvatske vlastele Nelipića i Šubića. Branio se ispod navale Turaka sve do god. 1537, a tada je pao Turcima u ruke, postao važno vojno uporište i dao ime t. zv. Kliškom sandžaku koji je obuhvatao srednju Dalmaciju i zapadnu Bosnu, iako sandžakbeg nije uvek sedeo u samome Klisu, nego, koliko se zna, obično u Livnu. Klis je kao takav ostao u turskim rukama više od jednog stoleća, upravo do god. 1648. Kroz to vreme Turci su tu izgradili, svakako, niz objekata za potrebe građana u podgrađu i za vojnu posadu, a među

svima tim objektima bila je, dakako, najvažnija sama tvrđava u kojoj je sedela jaka posada i kojoj se zbog toga posvećivala u građevnom smislu velika pažnja. Mletačkim bombardovanjem god. 1648 nestalo je gotovo te turske tvrđave, i na njezinim temeljima izgrađena je nova, mletačka, po zapadnoevropskom fortifikacionom sistemu. Zidanje je vršeno kamenjem uzetim iz solinskih ruševina, i tvrđava je potpuno osposobljena za odbranu od vatrenog oružja koje je u ono vreme bilo uveliko u upotrebi.

O prošlosti i građevnim karakteristikama Klisa i kliške tvrđave postoje u našoj naučnoj literaturi tri dobra rada, ito od dr-a Ljube Karamana, dr-a Marka Perojevića i dr-a Cvite Fiskovića, i zbog toga se ovde neću više zadržavati na toj problematici.¹ Napominjem samo to, da je za naše daljnje razmatranje osobito vredna studija M. Perojevića koja ocrtava Klis i klišku tvrđavu baš u vreme iz kojeg potiču spomenici koje ovde obrađujem.

DŽAMIJA u kliškoj tvrđavi. Taj objekt, kao i svi drugi te vrste u drugim turskim tvrđama, služio je gotovo isključivo vojničkim potrebama, bio je po svojoj nameni, dakle, neka vrsta kapele za tursku vojnu posadu koja nije smela napuštati tvrđavu ni za potrebe zajedničke molitve. Zbog takve uske, upravo interne namene ne bi trebalo očekivati na tome objektu neku sjajnu, reprezentativnu arhitekturu kakvu vidimo kod mnogih drugih varoških džamija turskoga doba. Pa ipak ovde jasno naziremo izvesne pretenzije za monumentalnošću i karakteristike sjajne klasične turske arhitekture na našem tlu. Kad imamo to na umu, onda taj objekt ima za nas u umetnič-

¹ *Dr. Ljubo Karaman*, Oko drevne Kliske tvrđave. Posebno izdanje »Biača« Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu, Zagreb 1933. — *Dr. Marko Perojević*, Klis u turskoj vlasti. Napredak, Sarajevo, i poseban otisak. — *Dr. Cvito Fisković*, Doprinos upoznavanju Kliške tvrđave. Kalendar Napredak (Sarajevo) za god. 1939.

kom smislu još veću vrednost. Objekt je sagrađen, svakako, ubrzo posle pada Klisa, dakle u vreme kad je turska arhitektura bila u punome cvatu. Padom pak Klisa u mletačku vlast džamija je pretvorena u crkvu i dato joj ime sv. Vida. Osnovna koncepcija i konstrukcija toga objekta ostala je, međutim, i dalje ista i sačuvala se do danas, osim što više nema minareta, koje su, verovatno, porušili Mlečići prilikom samog pretvaranja objekta u crkvu.

Zgrada prvobitne džamije građena je od kamena manjih dimenzija, spolja nešto dotesanog, ali uglavnom od nepravilnog, više okruglog nego četvrtastog oblika. Između većih komada kamena ubačeni su sitniji komadi radi popune šupljina između njih i radi izravnjanja samih slojeva. Zidovi su dosta debeli (oko jedan i više od jednog metra) i nisu svuda iste debljine.

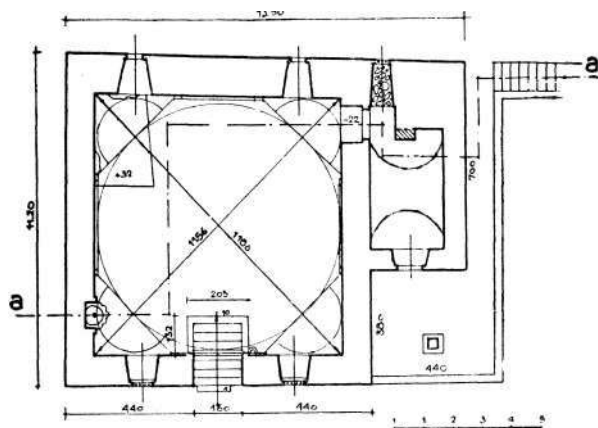
Sam izgled građevine jednostavan je i stoji u uskoj vezi s onom njenom internom namenom. Na kvadratnoj osnovi uzdiže se osmougaoni, jedva vidljivi tambur, a zatim okrugli tambur kupole koja je spolja prekrivena osmostranim krovom. Kupola ima oblik poluloptastog svoda i bez prozora je jer je tambur na kome leži kupola nizak, te stoga nisu mogli u njemu da se otvore prozori. Zbog toga se svetlost u unutrašnjost probija jedino kroz četiri mala četvrtasta prozora: dva na severnoj i dva na južnoj strani četverougona osnove.

Zbog niskog tambura bez prozora i zbog jednostavne obrade fasada spoljni izgled ne ostavlja tako snažan utisak kao unutrašnji. U unutrašnjost se ulazi s južne strane preko većeg broja stepenica (deset), jer je razlika između spoljnog nivoa terena i unutrašnje kote poda oko 1,80 m. Osam plitkih lukova, poduprtih konzolama u obliku stalaktita, tipičnih u turskoj arhitekturi, izvija se ispod niske i pravilne kupole. Prelaz iz kvadratične osnove u krug kupole postignut je ugaonim nišama, trompama. Unutrašnja visina nije velika, čak se može reći da je vrlo mala: svega 7,30 m, od poda do unutrašnjeg poluloptastog svoda.

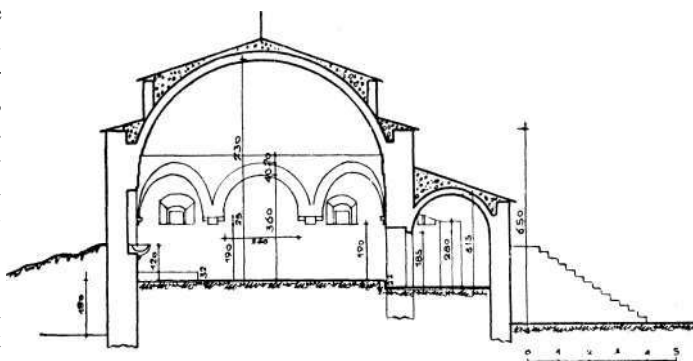
Kružni tambur kubeta omalterisan je spolja, a takođe je i cela unutrašnjost omalterisana te u novije vreme još isprskana u svetložutom tonu. Pod je od kamenih ploča, kvadratičnog oblika, svakako iz novijeg vremena.

Nekoliko detalja jasno govori da je prvobitna džamija, po ugledu na onu u Drnišu, bila pretvorena u crkvu. Uz nju su Mlečani podigli sakristiju, zasvedenu poluoblíčastim svodom, a spojenju s džamijom (crkvom) jednim vratima u uglu istočnog zida.

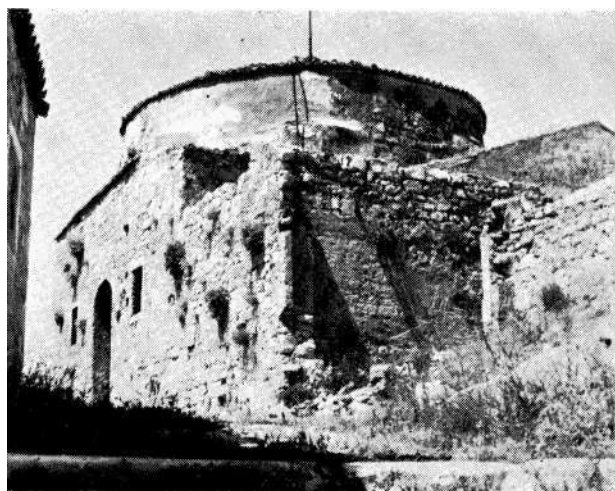
Na zapadnom zidu, bliže južnom uglu, nalazi se pravougaona niša odnosno kameni umivaonik, ubačen tu docnije, svakako za vreme Mlečana. Ovičen je kamenim okvirom, ukrašenim prepletom, i vencem od kamena iznad njega, a dolje je završen školjkastim ispustom, takođe od kamena.

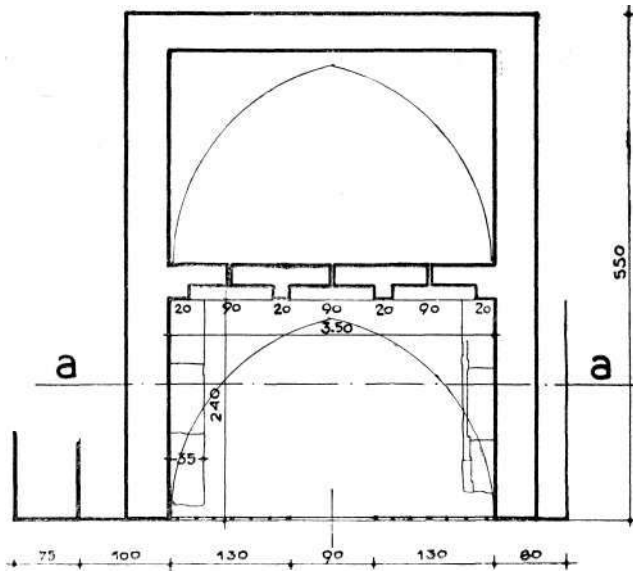
Džamija u Klisu, tlocrt

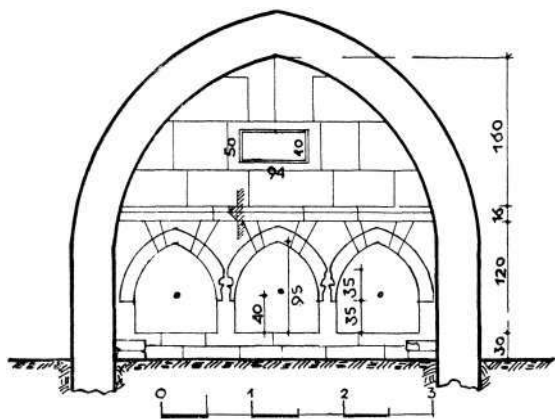
Džamija u Klisu, presek a- a

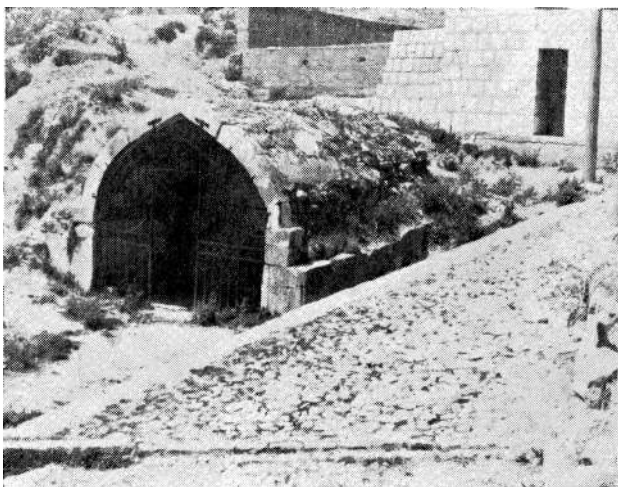
Klis — džamija u tvrđavi

Česma u Klisu, tlocrt

Česma u Klisu, presek a-a

Česma u Klisu, pogled na ulazni deo

Na stubiću koji se nalazi uz sam ulaz i koji je služio za svetu vodu zabeležena je godina 1619, a nad vratima s unutrašnje strane nalazi se kamena ploča s ovim natpisom:

MDCCXLIII
QVOD INSTAVRAVIT PIETAS
PIETAS
TVEATUR

To u prevodu znači: »1743. Što je pobožnost sagradila, pobožnost će i da čuva.«

U levom uglu crkve odnosno prvobitne džamije nalazi se jedan plato (+ 0,32 m) u obliku razvučenog pravougaonika, na kome je verovatno bio mali oltar posle pretvaranja džamije u crkvu.

Cela građevina prekrivena je danas ćeramidom, i to kako samo kube, tako i postolje na kome ono leži. Na glavnoj fasadi prozori imaju gvozdene rešetke. Desno ispred sakristije, na uzvišenom platou, nalazi se cisterna.

Ulaz je, očigledno, pretrpeo najviše promena i to ne samo iznutra, već pogotovu spolja. Danas je bez ikakvih vrata, visok, polukružno završen. Obzirom na te pojave i na činjenicu, da se taj ulaz uvek nalazi u južnom zidu objekta, a turske džamije imaju ulaz uvek u zapadnom zidu, čini se, da taj ulaz ne stoji na mestu prvobitnog ulaza i da je isključivo djelo Mlečama.

Trebalo bi ispitati unutrašnje slojeve maltera u unutrašnjosti džamije, jer bi se, moguće je, ispod sadašnjeg, jednobojnog, naišlo na stari u boji. Minare je, izgleda, bilo sa severne strane, ali to ne može danas da se utvrdi sa sigurnošću bez prethodnih arheoloških iskopavanja i arhitektonskih ispitivanja. Treba, međutim, pretpostaviti i mogućnost, da ono nije bilo uz tu džamiju nikad ni izgrađeno iz jednostavnih razloga, što je džamija služila samo internim potrebama i što bi samo minare po svojoj visini bilo odlična meta neprijateljskim topovima u isturenom kraju, u kojem se tvrđava nalazi.

ČESMA. Taj objekt nalazi se izvan kliške tvrđave, upravo u klancu među Grebenom i Klisom, a po svojoj arhitekturi i tehničkoj obradi jasno kazuje, da pripada istom vremenu, u kojem je nastala i sama džamija u tvrđavi. Tu česmu karakteriše zasvedeni kameni trem i po tome se izdvaja iz niza uobičajenog oblika česama turskoga doba u našim krajevima. Objekt kasnije Santini naziva Česmom Triju kraljeva, a F. Divnić tu pripadnost tumači ovako: »Najbliža je česma Triju kraljeva, gde je prije bio samostan Konventualaca sa crkvom posvećenom Trima kraljevima.²

Česma je građena u obliku cisterne, ima dužinu 5,50, a širinu 4,50 m. Čista unutrašnja njena

² Fisković o. c. p. 21

širina iznosi 3,50 m. Prednji deo je otvoren u vidu trema i zasveden tipičnim orijentalnim svodom na šiljak. Sada ima gvozdeno ogradu s otvorom za ulaz na sredini. U zasvedenom tremu nalaze se tri plitke niše, svaka s po jednom lulom za vodu. Iznad tih niša je kameni, jednostavno profilirani venac, a iznad njega uokvirena kamena ravna površina — ploča bez ikakva natpisa. Sa strane su kamene niske klupe. Trem je dubok 2,40 m. Spoljni luk trema građen je od kamena u pravilno tesanim komadima, a takođe i cela unutrašnjost trema je od kvadera. Pod je od kamenih ploča.

Svod je od kamena i na čitavoj dužini takođe na šiljak. Česma je spolja po krivini svoda bila omalterisana. Tragovi starog maltera zadržali su se gdege do još i danas.

Danas je celi objekat dosta oronuo, te bi ga, stoga, trebalo što pre konzervirati kao vrlo vredan spomenik.

O toj česmi donosi izvesne daljnje podatke i dr. C. Fisković, i njima završava svoj rad: »Sagrađena je u čisto islamskom stilu: to je tip t. zv. učlije, česme sa tri pipka, koji su uzidani u tri slijepa luka, lijepo rezana mihraba, nad kojima je ploča za natpis, koji nije napisan. Uz korito stoje niske kamene kupe. Česma je natkrita elegantnom nišom šiljastog arapskog luka, prekrivenog tufom, da se ljudi, dok piju, i žene, kad peru, sklone od sunčane žege kamenog predjela, prema tome je to pravi tip mihrab česme.«³

³ Ibidem.

ARH. IVAN M. ZDRAVKOVIĆ

RÉSUMÉ

MOSQUÉE ET FONTAINE DE KLIS

Il ne subsiste en Dalmatie qu'un très petit nombre de monuments d'architecture turque. Cependant ceux qui existent encore de nos jours témoignent du degré de culture et de civilisation turques, de la puissance, de la grandeur et de la richesse de ces dernières.

Les deux monuments d'architecture turque de Klis, bien qu'ils ne soient ni particulièrement représentatifs ni particulièrement riches, illustrent cependant honorablement l'architecture turque, et soulignent toutes ses qualités, bonnes et mauvaises.

Klis et sa forteresse s'élèvent sur une hauteur abrupte et rocailleuse, qui surplombe le défilé s'allongeant entre Mosora et Kozjak, seul passage menant de Solin et Split vers l'intérieur de la Dalmatie et la Bosnie.

Les Turcs, qui demeurèrent à Klis plus d'un siècle, en aménagèrent progressivement la forteresse. Il reste de cette période deux belles constructions, caractéristiques des contrées où vécurent les Turcs: une mosquée au sommet de la forteresse, et une fontaine auprès de cette dernière.

La mosquée est construite en pierres de petites dimensions, grossièrement taillées vers l'extérieur, mais d'une façon générale de forme irrégulière, plu-

tôt rondes que carrées. La construction est d'un aspect très simple. Sur une basse carrée s'élève un tambour octogonal à peine apparent, surmonté lui-même du tambour rond de la coupole, celle-ci étant extérieurement couverte d'un toit octogonal. La coupole présente une voûte hémisphérique, sans fenêtres, car le tambour sur lequel elle repose est bas. Le passage de la fondation octogonale au cercle de la coupole est obtenu par des niches d'angles, ou trompes. Le minaret, qui devait se dresser du côté nord, n'existe plus aujourd'hui.

Dans la gorge qui se trouve entre Greben et Klis, les Turcs, toujours à la recherche d'eau potable, construisirent une fontaine que les gens du pays appellent aujourd'hui la fontaine des »Trois Rois«. C'est une construction de pierre en forme de citerne, dont la partie antérieure est ouverte en forme de vestibule terminé par une voûte terminée en pointe, à la turque. Ce vestibule abrite trois niches peu profondes, chacune étant munie d'un bec par lequel coule l'eau. La partie supérieure de la fontaine est en pierre, et également de forme pointue, jadis blanchie à la chaux. Par sa forme, cette fontaine représente le vrai type de la fontaine dite »mihrab«.